

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК ЧИННИК ГРОМАДЯНСЬКОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.В.Жадан, м. Київ

Обґрунтовано переваги методології конструктивно-дискурсивного підходу для дослідження трансформації комунікативних практик як чинника національної і громадянської самоідентифікації, а саме: визнання принципової можливості конструювання національної ідентичності у процесі комунікації; уявлення про визначальну роль ядерних конструктивів у виборі способів взаємодії; уявлення про конструктивістський діалог як спосіб активізації рефлексії і підвищення чутливості до використання понять, смислів у комунікації; розуміння дискурсу як цілісного комунікативного феномену та форми комунікативної практики. У руслі обраної методології комунікативні практики розглянуто як способи цілераціонального відтворення комунікативних відносин, встановлення взаєморозуміння і формування ефективних поведінкових моделей, застосовуючи які суб'єкт конструює нові смисли, визначає і обґрунтовує свою приналежність до соціокультурної спільноти, відтак самоідентифікується. Визначено показники національної самоідентифікації, як усвідомлення особою приналежності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього. Громадянську самоідентифікацію визначено як процес самокатегоризації і усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії.

Ключові слова: комунікативні практики, громадянська і національна само ідентифікація, конструктивно-дискурсивний підхід, трансформації.

Самоідентифікаційні процеси, зумовлені динамічними політико-економічними та соціальними трансформаціями в українському суспільстві, ускладнюються конкуренцією національних та глобальних комунікативно-дискурсивних практик і цінностей, численними семантичними лакунами дискурсу громадянськості, розмитістю норм і браком ефективних стратегій інституційної і неінституційної комунікації. Відтак набуває актуальності *проблема* соціально-психологічних механізмів та чинників самоідентифікації молоді.

Метою даної статті є обґрунтування перспективності конструктивно-дискурсивного підходу для вирішення проблеми трансформації комунікативних практик як чинника національної та громадянської само ідентифікації.

Вибір методології конструктивно-дискурсивного підходу для вирішення проблеми впливу на процеси національної та громадянської самоідентифікації

зумовлений, насамперед, концептуальними положеннями конструктивістського підходу, прибічники якого (П. Бергер і Т. Лукман, Д. Белл, М. Фішер, Б. Андерсон, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін.) вважають, що національна ідентичність може бути об'єктом конструювання. Базові концепти конструктивізму, зокрема уявлення про конструкт, як спосіб розуміння і пояснення світу, а також про те, що комунікація є конструюючим елементом, видаються нам продуктивними для пошуку засобів інтенсифікації процесів самоідентифікації. Ядерні конструкти, які очолюють верхні щаблі ієрархії, є визначальними для ідентифікації і вибору комунікативних практик взаємодії особи з іншими. У процесі комунікативної взаємодії реструктуруються старі і генеруються нові значення і смисли, на основі яких виникають нові форми дії. Конструктивістський діалог актуалізує рефлексію і підвищує чутливість індивідів до способів (практик) використання понять, смислів у комунікації.

Дискурсивна психологія розглядає дискурс як найважливіший елемент соціальної взаємодії і підкреслює діалектику його зв'язку з соціальними практиками. Дискурс постає одночасно інструментом і результатом конструювання соціальної реальності. На ідеї соціального конструювання світу ґрунтується і дискурсивний аналіз, у руслі якого поняття «дискурс» використовується для позначення певного соціально і культурно обумовленого традиційного способу взаємодії (вербальної чи невербальної), що дає підстави розглядати його а) як цілісний комунікативний феномен, б) як форму комунікативної практики. Залучення методології дискурсивного підходу дасть нам змогу проаналізувати основні інформаційні конструкти соціальної взаємодії, які задають параметри конституювання національної і громадянської спільнот, та визначити особливості комунікативних практик, що зумовлюють процеси самоідентифікації.

Комунікативні практики визначають як «соціально значущі дії, спрямовані на передачу актуальної інформації, що характеризуються цілераціональним відтворенням комунікативних відносин, релевантних

певному соціальному контексту» [8,117]. У процесі мовної комунікації у певному соціальному контексті конструюються нові смисли, інтерпретації, встановлюється взаєморозуміння, формуються ефективні поведінкові моделі і комунікативні відносини, суб'єкт визначає і обґрунтовує свою приналежність до соціокультурної спільноти, відтак самоідентифікується. Комунікативні практики зумовлюють усвідомлення особою своєї унікальності і визнання унікальності Іншого, а відтак – само ідентифікацію індивіда. [8]

Комунікативні практики, разом з символами, що їх репрезентують, супроводжують і забезпечують, задають ціннісно-сміслові координати конструювання «можливих» і «неможливих» світів (прийнятних і неприйнятних для особистості інтерпретацій), наповнюють досвід суб'єкта, задають цілісну структуру його суб'єктності, відображуючи результат роботи як свідомих так і несвідомих механізмів [5; 7]. Будь який процес комунікації включає минуле (досвід), теперішнє (конкретна ситуація комунікативної взаємодії) і проекцію у майбутнє [9;10].

Основними способами зміни практик вважають артикуляцію (коли фокусується, називається більш чітко окреслюється певний спосіб дії або стиль поведінки, в результаті чого він набуває певного поширення у суспільстві), реконфігурацію (зміну статусу практики, коли вона з маргінальної перетворюється на центральну) і запозичення (перенесення і поширення практик з інших культур чи інших просторів).

Потенціал комунікативних практик як чинника громадянської і національної самоідентифікації підтверджується їх функціями, найбільш значущими з яких є:

- функція *формування* – соціальних реальностей та спільнот, у комунікативному просторі яких, вибудовується взаєморозуміння;
- функція *конституювання і відтворення* ідентичності;
- функція *репрезентації* основних способів соціального існування, можливих у певній культурі у певний час;

- функція *генерування смислів* (змістових і ставленнєвих) – смисли передаються, трансформуються, уточнюються, доповнюються, створюються;
- функція *конструювання* соціально-культурних репрезентацій образу «Я» і соціальних відносин;
- функція *нормування* – встановлення прийнятних для спільноти способів взаємодії, правил та норм життєдіяльності;
- функція *конструювання образу бажаного майбутнього*, що відбувається у діалогічній взаємодії;
 - функція *інтерпретування культури*;
 - функція *відтворення* комунікацій різних рівнів;
 - функція *обміну* інформацією різних рівнів;
 - *соціалізувальна та адаптаційна* функції.

Дослідження комунікативних практик передбачає урахування їх зумовленості особливостями соціальної організації, культурними настановами (в кожній культурі свої простори значень і смислів, які вказують, пропонують інтерпретації тощо), нормами й цінностями, а також визначення мети комунікації, особистісних очікувань комунікантів та ситуативних контекстуальних чинників комунікативної взаємодії.

Підсумовуючи викладене комунікативні практики можна визначити як способи цілераціонального відтворення комунікативних відносин, встановлення взаєморозуміння і формування ефективних поведінкових моделей, застосовуючи які суб'єкт конструює нові смисли, визначає і обґрунтовує свою приналежність до соціокультурної спільноти, відтак самоідентифікується

Самоідентифікація – відкритий, динамічний, нелінійний процес, що відбувається на різних рівнях соціальної взаємодії і зумовлює розвиток як суб'єкта, так і спільноти (П. Бергер, В. Васютинський, Т. Дмитрова, Л. Найдьонова, Б. Паригін, Ф. Тьоніс, В. Ядов). Вирізняють два механізми

самоідентифікування, один з яких більшою мірою спрямований на адаптацію до соціокультурного середовища, другий – на перетворення індивідуальних властивостей особистості, переструктурування цілісності суб'єкта [2].

Базові смисли і концепти національної самоідентифікації визначаються частіше в рамках етнічного підходу (ідентифікація з національною ідеєю, культурою, символікою), територіального підходу (ідентифікація з нацією-державою, її громадянською культурою, правовою, економічною системами) або у руслі етнотериторіальної концепції (ідентифікація з історичними цінностями корінного етносу, єдність традицій, національно-державної символіки, території).

Представниками різних наукових шкіл вивчаються закономірності формування національної ідентичності (В. Хотинець, О. Шевченко, М. Боришевський, К. Коростеліна, Л. Нагорна, К. Терещенко) та аналізуються чинники національної ідентифікації – інституційні, культурні, психологічні, аксіологічні etc (П. Гнатенко, Ж. Уталієва, В. Васютинський, Е. Грищук, І. Данилюк, Л. Масенко, Д. Позняк, М. Шульга).

В межах даного дослідження передбачається виявлення потенціалу трансформації комунікативних практик як інструмента інтенсифікації процесу національної самоідентифікації. З цією метою за результатами теоретичного аналізу було сконструйоване визначення базового поняття і обрані показники національної самоідентифікації, які будуть враховуватись при розробці інструментарію емпіричного дослідження та у подальшому аналізі отриманих даних.

Національну самоідентифікацію визначено як усвідомлення особою приналежності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього. З урахуванням конструктивно-дискурсивного підходу, в руслі якого здійснюється дослідження, основними *показниками* національної самоідентифікації обрано: відчуття приналежності до спільноти, що проживає

на території країни, та її історії; ціннісні преференції (об'єднуючі/роз'єднуючі, загальнонаціональні та регіональні); базові смисли національної самоідентифікації, які солідаризують респондентів у різних регіонах країни; бажання продовжувати жити у цій країні та готовність жертвувати заради її процвітання.

В центрі сучасних досліджень *громадянської самоідентифікації* – становлення громадянськості в умовах нового типу політичної культури постмодерністського суспільства, характерними рисами якої є фрагментарність, релятивізм і нігілізм, дефіцит демократії та недовіра до традиційних політичних інститутів, падіння інтересу до участі в політичному житті та низький рівень залученості до громадянського суспільства, а також перегляд ролі національної ідентичності у її становленні (М. Арнот, М. Боришевський, В. Васютинський, Е. Гідденс, Р. Дж. Далтон, О. Ічілов, Д. Керр, П. Коновер, Ф. Одіже, Р. Патнам, О. В. Сухомлинська, М.Шульга, Д. Сьорінг, С. Дж. Фарр, Д. Хітер, С.Позняк, Т. Яблонська та ін.). Актуальними є також дослідження громадянства в межах теорії політики третього шляху (І. Гаргрівз, Е. Гідденс, С. Уайт, С. Холл та ін.), розвиток якої став реакцією на такі соціальні явища, як глобалізація, децентралізація, зміна ціннісної та соціальної структури суспільства та загострення екологічних проблем. На сьогодні загально окреслено сутність, структуру та деякі аспекти семантики громадянства і громадянськості, як його психологічної компоненти, визначено місце громадянських уявлень у структурі громадянськості (С. Верба, О. Князев, П. Коновер, Б. Крік, О. Ічілов, Т. МакЛоклін, Д. Міллер, Н. Х. Най, С. Рябов, О. Сухомлинська, С.Позняк, Д. Сьорінг, Д. Хітер та ін.).

На основі аналізу результатів досліджень громадянської ідентифікації було висунуто припущення, згідно якого громадянська самоідентифікація на різних рівнях соціальної взаємодії постає як: а) усвідомлення власної спроможності обстоювати свої громадянські права та цінності (рівень міжособистісної взаємодії); б) солідаризація з групою, члени якої обстоюють певні громадянські

цінності, практики та моделі поведінки (рівень взаємодії «Я»-мала група); в) усвідомлення власної спроможності впливати на прийняття рішень політичною владою та державними інститутами (рівень взаємодії «Я»- влада). З-поміж показників громадянської самоідентифікації найбільш значущими, на нашу думку, є: відчуття приналежності до спільноти громадян (ідентифікація себе як суб'єкта громадянської активності); особливості «особистісного профілю» суб'єкта (локус відповідальності, самоконтроль, самопотенціювання, потреба у свободі – своїй і інших); усвідомлення спільності інтересів і цілей (з групою, національною спільнотою); практики громадянської взаємодії та моделі громадянської активності.

Посилаючись на положення про те, що згуртування людей на основі переживання солідарності сприяє їх громадянській самоідентифікації, Ю.Хабермас, з-поміж механізмів розвитку громадянської самоідентифікації, вирізняє поширення *комунікативних практик* (консультування, масові обговорення і дискусії тощо), і стверджує, що філософія комунікативної раціональності відповідає основним потребам суспільства – в індивідуальній і груповій свободі [4]. Водночас суттєвою перепорою на шляху втілення у життя ідеї солідаризації спільнот засобами раціональної комунікації є неможливість забезпечення основної її умови – розумності учасників дискурсу.

До проблем постраціональної комунікації, яка акцентує увагу на взаємодії через обмін символами [6], відносять: *полісемантичність* [1], що призводить до відмови від автентичності, *пріоритетність знакового та символного визначення* (замість смислового навантаження тексту), *втрату або підміну зв'язку між змістом і смислом* та *високу мобільність* постраціональних комунікативних практик, здійснення яких не потребує реальності, що дає змогу витіснити раціональну комунікацію, видаючи ірраціональне за раціональне [3].

Узагальнивши психологічні уявлення про ймовірні вектори та механізм впливу комунікативних практик на ідентифікаційні процеси та взявши за основу ознаку переважання особистісного/соціального, ми вирізнили

«внутрішню» і «зовнішню» детермінацію самої ідентифікації. У першій групі детермінант в рамках даного дослідження передбачається визначення ресурсного потенціалу трансформування комунікативних практик розвитку самосвідомості та комунікативних бар'єрів самоідентифікації, у другій – комунікативних практик залучення до соціальної взаємодії та семіотичних компонентів практик. З огляду на специфіку інформаційного суспільства окремо буде досліджено вплив на процеси громадянської та національної самоідентифікації комунікативних практик в інтернет-середовищі.

Висновки

1. В основу дослідження трансформації комунікативних практик як чинника національної та громадянської самоідентифікації покладено методологію конструктивно-дискурсивного підходу, відповідно до якого: дискурс розглядається як інструмент і результат конструювання ідентичностей; констатується взаємозумовленість дискурсу і комунікативних практик; наголошується ситуативність дискурсу (послідовна, інституціональна і риторична); самоідентифікація особистості постає як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформується у просторі соціальної взаємодії. Відповідно визнається принципова можливість конструювання ідентичностей, а отже і впливу на процеси самідентифікації.

2. Комунікативні практики, як способи цілераціональної взаємодії, спрямовані на передачу інформації і генерування смислів, створення, відтворення і перетворення соціальних реальностей, породжують відчуття причетності, залученості, комфортності перебування у взаємодії, а відтак – згуртування і ідентифікацію спільнот та само ідентифікацію індивідів.

3. Громадянську самоідентифікацію визначено як процес самокатегоризації і усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії.

Національна самоідентифікація визначається як усвідомлення особою приналежності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього.

Література

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с.
2. Богаченко В.В. Самоидентификация субъекта социального действия, ее сущность и структурная организация в поле социокультурного пространства современности / В.В. Богаченко // [Электронный ресурс] http://www.zgia.zp.ua/gazeta/znpgvzdia_2014_58_178.pdf
3. Висоцька О. Постраціональна комунікація: витоки та сутність / О.Висоцька // Гуманітарний часопис: Зб.наук.праць.–Харків.–ХАІ.–2007.– С.5-12.
4. Волкова Т.П. Проблема мультикультурализма в философии Ю.Хабермаса / Т.П.Волкова // Вестник МГТУ, том 9, №1. М. 2006. – Стр.21-26.
5. Лукьянова Н.А. Признаки коммуникативных практик делиберативной политики / Н.А. Лукьянова // Вестник Томского государственного университета.Философия. Социология. Политология. 2014. № 3 (27).–С.97-103.
6. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / перевод с английского В. Г. Николаева. — М.: Гиперборей; Кучково поле, 2007. — 464 с.
7. Маричева А.В. Дискурсивные аспекты конституирования субъектности личности/ А.В. Маричева// Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 24. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С.511-520.
8. Стриганкова Е.Ю. Коммуникация и социализация в формирующемся информационном обществе: социально-философская рефлексия процессов взаимодействия / Е. Ю. Стриганкова // Вестник Поволжской академии государственной службы. - 2014. - № 3. - С. 116-123.
9. Miller, K. (2002). *Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts*. Boston: McGraw- Hill
10. Wood, J. T. (2002). *Interpersonal Communication: Everyday Encounters* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

Reference

1. Bart R. (1989) Izbrannyye raboty: Semiotika: Poetika [Select works: Semiotics: Poetics]. Per. s fr., sost., obsch. red. i vstup. st. G. K. Kosikova. — M.: Progress. (rus.)
2. Bogachenko V.V. (2014) Samoidentifikatsiya sub'ekta sotsialnogo deystviya, ee suschnost i strukturnaya organizatsiya v pole sotsiokulturnogo prostranstva sovremennosti [Samoidentifikatsiya of subject of social action, its essence and structural organization in the field of sociokul'turnogo space of contemporaneity]. [Elektronniy resurs] http://www.zgia.zp.ua/gazeta/znpvgvzdia_2014_58_178.pdf. (rus.)
3. Visotska O. Postratsionalna komunikatsiya: vitoki ta sutnist (2007) [Postratsional'na communication: sources and essence]. Gumanitarniy chasopis: Zb.nauk.prats.—Harkiv.—HAI. (ukr.)
4. Volkova T.P. (2006) Problema multikulturalizma v filosofii Yu.Habermasa [A problem of multikulturalizma is in philosophy of Yu.khabermasa]. M., Vestnik MGTU, tom 9, #1. (rus.)
5. Lukyanova N.A. Priznaki kommunikativnykh praktik deliberativnoy politiki (2014) [Signs of communicative practices of deliberativnoy policy]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta.Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya. # 3 (27). (rus.)
6. Maklyuen M. Ponimanie Media: vneshnie rasshireniya cheloveka (2007) [Understanding of Medias: external expansions of persons]. Per s angliyskogo V. G. Nikolaeva. — M.: Giperboreya; Kuchkovo pole. (rus.)
7. Maricheva A.V. Diskursivnyye aspektyi konstituirovaniya sub'ektnosti lichnosti (2014) [Discursive aspects of constituting of sub'ektnosti personality]. Zbirnik naukovih prats Kam'yanets-Podil'skogo natsionalnogo universitetu Imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologii Imeni G.S. Kostyuka NAPN UkraYini / Za red. S.D. Maksimenka, L.A. OnufriEvoYi. — Vip. 24. — Kam'yanets-Podil'skiy: AksIoma/ (rus.)
8. Strigankova E.Yu. Kommunikatsiya i sotsializatsiya v formiruyuschemsya informatsionnom obschestve: sotsialno-filosofskaya refleksiya protsessov vzaimodeystviya (2014) [Communication and socialization is in the formed informative society: social-philosophical reflection of processes of co-operation]. Vestnik Povolzhskoy akademii gosudarstvennoy sluzhbyi. - 2014. - # 3. (rus.)
9. Miller, K. (2002). Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts. Boston: McGraw- Hill
10. Wood, J. T. (2002). Interpersonal Communication: Everyday Encounters (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

Жадан И.В. Коммуникативные практики как фактор гражданской и национальной самоидентификации: теоретико-методологические принципы исследования

Обоснованы преимущества методологии конструктивно-дискурсивного подхода при исследовании трансформации коммуникативных практик как фактора национальной и

гражданской самоидентификации, в частности: признание принципиальной возможности конструирования национальной идентичности в процессе коммуникации; представление об определяющей роли ядерных конструктов при выборе способов взаимодействия; представление о конструктивистском диалоге как способе активизации рефлексии и повышения чувствительности к использованию понятий, смыслов в коммуникации; понимание дискурса как целостного коммуникативного феномена и формы коммуникативной практики. В русле избранной методологии коммуникативные практики рассмотрены как способы целерационального воссоздания коммуникативных отношений, установления взаимопонимания и формирования эффективных поведенческих моделей, применяя которые субъект конструирует новые смыслы, определяет и обосновывает свою принадлежность к социокультурному сообществу, следовательно самоидентифицируется. Определены показатели национальной самоидентификации, как осознания личностью принадлежности к политической нации – социокультурному сообществу, которое имеет свой опыт государственности, традиции, мифы и символику, общие ценности и ожидания относительно будущего. Гражданская самоидентификация определена как процесс само категоризации и осознания личностью своей принадлежности к сообществу, способному к отстаиванию своих интересов в ответственном, конструктивном социальном взаимодействии.

Ключевые слова: коммуникативные практики, гражданская и национальная самоидентификация, конструктивно-дискурсивный подход, трансформации.

Zhadan I.V. Communication practices as a factor of citizenship and national self-identification: theoretical and methodological fundamentals of the study

The article presents validation arguments for the advantage of the constructive-discourse approach to studying transformation of communication practices as a factor of national and citizenship self-identification, namely, recognition of the possibility as such to construct national identity in the process of communication; ideas about the key role of nucleus constructs in the choice of ways to interact; ideas about a constructivist dialogue as a means of activating reflection and increasing susceptibility for the choice of concepts and meanings in the process of communication; understanding discourse as a communication phenomenon and forms of communication practices.

According to the applied methodology, communication practices are treated as means of the purpose-rationalized reflection of the communication relations, establishment of mutual understanding and development of effective models of behavior, which helps an individual to construct new meanings, to determine and substantiate his/her belonging to a certain socio-cultural community, thus to identify him- or herself with it. Indicators of national self-identification have been determined. National self-identification is defined as one's awareness of belonging to a political nation, a socio-cultural community, which has experience in statehood, traditions, myths and symbols, shared values and expectations of the future. Citizenship self-identification is defined as a process of individual self-categorization and awareness raising regarding his/her belonging to a community capable of defending its interests by means of responsible and constructive social interaction.

Key words: communication practices, citizenship and national self-identification, constructive-discourse approach, transformations.